

I

SLOVAROPISNA TRADICIJA – 20. STOLETJE IN SODOBNO SLOVAROPISJE
– 21. STOLETJE: ENOJEZIČNI RAZLAGALNI SLOVARJI (SLOVAR
SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (SSKJ) : KONCEPTUALNA
KONTRASTIVA Z NOVIM SLOVARJEM SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA
(NSSKJ)

LESIKALNI POMEN – MEDPOMENSKA IN MEDLEKSEMSKA RAZMERJA

DOI 10.57589/srl.v70i4.4072

UDK 811.163.6'374

Ada Vidovič Muha

Ljubljana

ada.vidovic-muha@guest.arnes.si

SLOVAR SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA – DINAMIKA POMENSKIH SESTAVIN¹

Osrednja tematika razprave je vezana predvsem na vprašanja pomenskih sestavin kot tistih vsebinskih lastnosti leksema, ki definirajo leksikalni pomen. Kot take igrajo temeljno vlogo tako pri nastajanju večpomenskosti istega leksema kot pri vzpostavljanju pomenskega in izraznega razmerja med leksemi. Vgrajene so v sintagmatski in paradigmatški vidik jezikovnega sistema.

Ključne besede: pomenska sestavina, leksem, endogeni leksem, leksikalni pomen, denotativni pomen

The central theme of the discussion is primarily related to semantic features as those content properties of the lexeme that define the meaning. As such, they play a fundamental role both in the emergence of polysemy of an individual lexeme and in establishing the expressive and semantic relationship between lexemes. They are embedded in the syntagmatic and paradigmatic aspect of the language system.

Keywords: semantic feature, lexeme, endogenous lexeme, lexical meaning, denotative meaning

Informativno-normativni slovar, med katere se uvršča tudi *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, zaznamuje prepoznavnost dvojne tako rekoč definicijske vloge jezikovnega sistema: temeljna izhaja iz pomenske vrednosti leksema, objektivizirane z razlagalnim vzorcem analize zasnovi slovarja ustreznega dokumentiranega gradiva. Hkrati s pomenskimi analizami pa se je rojevala tudi jezikovnosistemska stilistika, se pravi oznake za nabore leksemov, zaznamovanih z značilnostjo posameznih besedilnih okolij, kot so publicistika, umetnostna, znanstvena, poljudnoznanstvena besedila. Tako je *Slovar slovenskega knjižnega jezika* tudi verodostojen utemeljitelj pomembnega segmenta jezikoslovja, jezikovnosistemske stilistike. – Vsebina tokratne razprave je omejena na tipologijo leksikalnega pomena.

1 Leksem je enota jezikovnega sistema, določena s poimenovanjem slovarskega denotata, se pravi od posameznega abstrahirane, torej virtualne množice istovrstne

¹ Članek je v glavnem povzet iz avtoričine knjige *Slovensko leksikalno pomenoslovje* (Vidovič Muha 2013). Tam je navedena tudi ustrezna literatura.

predmetnosti. Zbir vseh leksemov določenega jezika predstavlja njegov slovar/leksikon. Gre za odprt sistem poimenovalnih prvin – leksemov, ki je v zavesti določene jezikovne skupnosti in se glede na posamezno govorno dejanje ustrezno aktualizira.

Leksem je mogoče razumeti kot jezikovni znak: na ravni označujočega, se pravi na izrazni (glasovni/črkovni) ravni, je leksem lahko

- a) prvotno ali drugotno enobesedni; v primeru drugotnosti je enobesednost pridobljena, vezana na leksikalizirano (uslovarjeno) kratično poimenovanje, tip pog. *filofaks*,
- b) večbesedni; gre za stalno, avtomatizirano besedno zvezo; za razliko od aktualiziranih besednih zvez po govornem dejanju ne razpade. Kot taka je del slovarja, tip *gorski prelaz*.

Leksikalni pomen je mogoče razložiti kot zbir tistih vsebinskih lastnosti leksema, ki imajo pomenskorazločevalno vrednost, se pravi, da omogočajo prepoznavnost pomena leksema v razmerju do pomenov drugih leksemov; vsebinska lastnost s pomenskorazločevalno močjo je enota pomena, imenovana pomenska sestavina (sem).

2 Pomeni leksemov so lahko obvezni in možni: med prve sodita kategorialni in denotativni pomen, med možne pa konotativni in v širšem smislu še sporočanjško-pragmatični.

2.1 Kategorialni slovarski pomen je slovnični. Določajo ga kategorialne pomenske sestavine (KPS). Njihova prepoznavnost neposredno ali posredno izhaja iz skladijske (stavčnočlenske) vloge leksema. Prav ta vloga relativizira besedne vrste oz. jih potiska na metajezikovno, sistematizacijsko raven jezikovne realnosti. Stalnost skladijskih funkcij je pogoj za stalnost KPS in s tem tudi odprto stalnost (dinamičnost) besednih vrst.

2.2 Pomen eksogenih leksemov, pridevniške in (deloma) prislovne besede ter povedkovnika, ne more izkazovati skladijske hierarhiziranosti svojih pomenskih sestavin; pojavljajo se kot pomensko determinirajoči členi zunanjega skladijskega jedra. – Samo denotativni pomen brez konotativnih vrednosti je definicijski za strokovno izrazje.

Razsežnost slovarskega denotata je relativna: lastna imena kot poimenovanja posameznega (ne nujno enega) nimajo slovarske vrednosti oz. njihova vrednost je blizu ena; zaimki in glagolski primitivi so lastnim imenom nasprotna množica, njihov slovarski pomen je najekstenzivnejši, načeloma določen samo s kategorialnimi pomenskimi sestavinami. – Jedro slovarskega denotativnega pomena predstavljajo leksemi s srednjo (pomensko) vrednostjo, umeščeni med obe pomensko skrajnostni podmnožici.

2.1.1 Hierarhizirana dvostopenjskost razmerja pomenskih sestavin endogenih leksemov je posledica dveh različnih vlog znotraj leksemskega pomena: uvrščevalna pomenska sestavina (UPS) opredeljuje pomen z vidika njegove vpetosti v načeloma neposredno višje in s tem ekstenzivnejše pojmovno (pomensko) polje. Omejitev glede neposrednosti uvrščanja je nujna, če uslovarjamo splošno in ne posebno (znanstveno, strokovno) pojmovnost. Posploševanje (ekstenziviranje) pomena je mogoče, dokler se kot edina možna UPS ne pojavi zaimek ali glagolski primitiv, besedni množici, ki izražata le kategorialne

pomenske sestavine, npr. *jazbečar* ← *lovski pes* ← *pes domača žival* ← *žival* ← *bitje* ← *kar* (tisto,) ki biva. Vloga razločevalnih pomenskih sestavin (RPS) je znotraj pojmovnega polja UPS-a (slovarsko)razločevalno določiti pomen leksema.

Pomenske sestavine v obeh svojih temeljnih vlogah vzpostavljajo pomenskostrukturne slovarske povezave: UPS omogoča slovarskopomensko prepoznavnost s prehodnostjo (odprtostjo) v smislu nad- oz. podpomenskosti – ekstenziviranja oz. intenziviranja pomena leksema, pa tudi s svojo pomensko povezovalno vlogo leksemov, ki sodijo v njeno pojmovno (pomensko) polje; RPS vzpostavljajo pomenskorazločevalna razmerja med pomeni leksemov s skupno UPS. – Hierarhično paradigmatško razmerje pomenskih sestavin, lastno pomenu endogenega leksema, lahko prevedemo linearno in tako dobimo Hallidayev identifikacijski stavek kot *Jazbečar je lovski pes; Lovski pes je pes; Pes je žival; Žival je [...]*. Stavki sodijo med resnične trditve.

Predstavljeni tip slovarskega pomena je seveda strukturalni, vendar z vgrajeno spoznavno (kognitivno) korekturo v smislu upoštevanja splošne predstavnosti. Za verodostojnost pomenoslovnega strukturalizma je dragoceno dejstvo, da prav spoznanja kognitivne (slovarsko)pomenoslovne teorije najsibo na ravni prototipskosti ali na ravni modela nujnih in zadostnih pogojev v veliki meri utrjujejo veljavnost spoznanj strukturalnega slovarskega pomenoslovja kot tiste znanosti, ki je sposobna prek strukturiranosti jezika v veliki meri odsevati strukturiranost sveta samega.

2.1.2 Glede na vrsto denotata je pridevnike kot eksogene lekseme mogoče ločiti v dve temeljni skupini. Pomen pridevnika je povezan z govornim dejanjem ali pa od govornega dejanja neodvisen, določljiv s pomenskimi sestavinami. V prvo skupino sodijo vsi pridevniki, ki so tvorjeni iz krajevnih ali časovnih prislovov, vezanih na določene okoliščine (*Prid_{v2}*), tip *tukajšnji, sedanji* – gre za relativno orientacijo glede na govorečega (prostor) ali samo govorno dejanje (čas). Z govornim dejanjem so povezani tudi vrstni vrstilni pridevniki (*Prid_{v3}*) – umestitev v prostor glede na mesto govorečega, tip *prvi, zadnji*.

Pomen vseh drugih pridevnikov je vezan na pomenske sestavine. Glede na vrsto sintagmatskega razmerja z jedrnim samostalnikom je pridevnike mogoče ločiti na take, ki tvorijo z njim stalno (avtomatizirano) besedno zvezo; kot taka je del slovarja in po govornem dejanju ne razpade, tip *gorski prelaz*, ali pa od govornega dejanja odvisno zvezo, tip *cvetoča češnja*: v prvem primeru imamo opraviti z eni samim leksemom, v drugem z zvezo (najmanj) dveh leksemov. Stalno besedno zvezo z jedrnim samostalnikom tvorijo vrstni pridevniki (*Prid_{v1}*), nastali iz samostalnikov, tip *železniški prehod*, glagolov, tip *gugalni stol*, iz drugih izvorno nevrstnih pridevnikov, tip *čisti bencin, zgodnji krompir*. Skupine pridevnikov, ki tvorijo nestalno, aktualizirano imensko zvezo, so poleg že omenjenih, od govornega dejanja odvisnih pomenskih skupin, tip *tukajšnji, lanski, prvi*, še lastnostni, tip *dober, globok*, in svojilni, nastali iz edninskega svojilnega roditelja, tip *očetov, materin*. Temeljna razvrstitev v prilastku je predvidljiva – gre za stalno stavo s pomenskimi skupinami *Prid_{v1}* ob jedru leksema in z vsemi drugimi levo od njih: *tamkajšnji prvi visok gorski prelaz*.

2.1.3 Izhodiščna pomenska členitev prislovov temelji na njihovi dvojni naravi: lahko so sestavina pomenske podstave (propozicije) povedi, če izražajo zunanje okoliščine glagolskega dejanja; nedvomno gre za krajevne in časovne prislove, tip *spati doma, vstati zgodaj*. Če ne izražajo zunanjih okoliščin, sodijo med modifikatorje glagolskega dejanja in kot taki seveda niso sestavina pomenske podstave povedi; mednje se nedvomno uvrščajo lastnostni, nastali iz lastnostnih pridevnikov, tip (*zelo*) *lepo govoriti*, in vrstni, nastali iz vrstnih pridevnikov, tip *slovensko govoriti*.

2.1.4 Pomenske sestavine so vgrajene v oba temeljna vidika slovarskega pomena – sintagmatski in paradigmatski. Svojo pomenotvorno in pomenskorazločevalno vlogo opravljajo na vseh področjih slovarskopomenskega dosega:

- a) ločujejo med dvema temeljnima poimenovalnima množicama – občnimi in lastnimi imeni: prve načeloma določa pomenskosestavinska zgradba, druge samo besedilna funkcionalnost – poimenovalnost posameznega, ne nujno enega;
- b) ločujejo večbesedne lekseme – stalne besedne zveze, tip *rdeča mravlja*, od večleksemskih, prostih (nestalnih) besednih zvez, tip *rdeča bluza*: prve določa sposobnost vzpostaviti strukturno enako pomenskosestavinsko zgradbo, kot jo ima pomen besede, drugi nimajo te lastnosti;
- c) kot slovarskopomenske enote določajo prepoznavnost in v veliki meri tudi predvidljivost tipov pomenske različnosti, se pravi tipov večpomenskosti leksema;
- č) med pomeni različnih leksemov so nosilci
 1. pomenske enakosti – sopomenskosti (sinonimija), ali podobnosti, kot je nadpomenskost – podpomenskost (hipernimija, hiponimija), vzporedna podpomenskost (kohiponimija),
 2. pomenske različnosti – protipomenskosti (antonimije), raznopomenskosti (heteronimije),
 3. samo na ravni označujočega – enakoizraznosti (homonimije), izrazne podobnosti (paronimije);
- d) na medjezikovni ravni omogočajo prepoznavanje kalkiranja: bistvo tega pojava je ohranjanje izbire in hierarhije pomenskih sestavin izvornega jezika – objektivizirajo torej pojem kalkiranja, tip *Wortschatz – besedni zaklad : besedišče* ali *Hochofen – visoka peč : plavž*.

2.2 Referenca z govornim dejanjem je pri leksemih lahko zakrita ali izražena. V primeru izražene reference imamo opraviti s stavčno strukturiranimi frazemi; govorno dejanje je lahko celovito – frazemi so (lahko) besedila – tip pregovorov, rekov, npr. *Vrana vrani ne izkljuje oči, Ob kresi se dan obesi*, ali delno, ko so sestavina besedila, npr. *V tem grmu tiči zajec*. – V primeru slovarske reference z zakritim govornim dejanjem je izrazna podoba teh leksemov besedna; gre predvsem za modifikacijski besedni vrsti, medmete in členke. Medmeti kot izraz (globinske) stavčno strukturirane povedi posredujejo celovito govorno dejanje, npr. *Au 'Zelo me je zbolelo'*, členki kot izraz (globinskega) stavčnega dela povedi, stavčnega modifikatorja izraženega stavka, pa le delno (necelovito) govorno dejanje, npr. *Tudi sosed obira hruške – Vsi obirajo hruške in sosed jih obira*.

Poseben tip na govornem dejanju temelječih »leksemov« je vezan na nejezikovno sporočanje – uslovarjajo se obvestilno prepoznavni vedenjski vzorci, ali na sicer jezikovno sporočanje, vendar zopet s poudarkom na določenih jezikovnih vedenjskih vzorcih, npr. pri izražanju žalosti, zadrege *nagniti glavo; povesiti, skloniti glavo*, ali kot nagovor *spoštovane gospe in gospodje*.

3 Konotativni slovarski pomen določa dejstvo, da je vedno spremljevalni, denotativnemu pomenu dodan; glede denotata so izjemne kletvice, kjer gre za izražanje določenih (negativnih) stanj, razpoloženj. V razmerje med opomenjeno predstavo denotata in (jezikovnim) izrazom iz različnih vzrokov (čustvenost, stilizacija ipd.) vstopa torej tvorec besedila. Velja, da je konotativnost lahko inherentna (prvotna), vgrajena v nadsegmentno, morfemsko, besedno zgradbo leksema, tip *vodé : vòde*, pogovorno *firbec : radovednež*, pogovorno *kilometraža : kilometrina*, nar. *velika mama : stara mama*, lahko pa tudi adherentna (drugotna), vezana na drugotni pomen, tip *medved* ekspresivno 'neroden človek, zlasti moški'.

4 Pomenske sestavine vpenjajo pomene leksemov v obe temeljni, med seboj pogojeni in samo fiktivno ločljivi razmerji – sintagmatsko in paradigmatsko. Tako sintagmatika – prek odvisnostnega razmerja pomenskih sestavin – kot paradigmatika – prek identifikacijske in determinacijske vloge pomenskih sestavin – sta vgrajeni v bistvo slovarskega denotativnega pomena. Dinamična stabilnost, lastna sintagmatskemu in paradigmatskemu vidiku v smislu odprtosti referenčne zapolnitve obeh vlog – identifikacijske in determinacijske, je bistvo pomenske dinamike, večpomenskosti torej.

4.1 Za večino leksike velja, da je večpomenska – izrazu ustreza več kot en pomen, več kot ena pomensko aktualizirana vsebina. Izjema v tem smislu je terminološka leksika, katere načelo je simetrični jezikovni znak. Sicer pa je glede na do določene mere predvidljivo obnašanje pomenskih sestavin mogoče ločiti dva temeljna tipa drugotnih pomenov, in sicer pomensko vsebovanost in pomenski prenos; slednji je zopet dvo- oz. trivrstni: metonimija, ki ji je zelo blizu sinekdoha, in metafora.

4.1.1 Pri tipu večpomenskosti, ki temelji na pomenski vsebovanosti, gre za dejstvo, da je določen (nep prvi) pomen ali več pomenov implicitnih (neopomenjenih) v največkrat prvem oz. izhodiščnem pomenu. Razmerje med pomeni, ki temeljijo na pomenski vsebovanosti, je nad-/podpomensko. Vsi drugotni pomeni, ki so podpomenski (hiponimni), ohranjajo celotno pomenskosestavinsko zgradbo izhodiščnega pomena na ravni svoje UPS, npr. *mož* (1) UPS človek, RPS odrasel, moškega spola, (2) UPS mož (1), RPS poročen. Pri tem velja omeniti, da v primeru, ko je en pomen hipernimni in s tem izhodiščni za najmanj dva hiponimna pomena, obstaja med njima t. i. vzporedna podpomenskost – kohiponimija, razmerje torej, ki že po definiciji ne more biti hierarhično.

4.1.2 O pomenskih prenosih lahko govorimo v primeru, ko med prvotnim in drugotnim pomenom ni mogoče vzpostaviti razmerja pomenske vsebovanosti – nad-/podpomenskosti.

4.1.2.1 S stališča predvidljivosti obnašanja pomenskih sestavin sta zanimivi metonimija in sinekdoha. Drugotni pomen z lastnostmi sinekdohe, temelji na načelu konstitutivnosti, ki je podlaga tudi t. i. sestavinski svojilnosti, npr. *češnja*: sad (od češnje (← češnjev sad) ← sad, ki ga ima češnja (imeti 'biti sestavina česa')); *sad* (*češnja*) je tvorni del češnje (drevesa). Deli celote, ki lahko prevzemajo vlogo celote, sodijo med tvorne (konstitutivne) dele te celote – po njih je celota prepoznavna; velja tudi obratno: celota lahko prevzame poimenovalno vlogo za tisti del, ki je zanjo tvoren, ki povzroča prepoznavnost. Sicer pa izhajamo iz dejstva, da jezikovnosistemska pomenska razpoznavnost sinekdohe (glede na metonimijo) temelji na t. i. krožnem tipu razlage: UPS je prepoznavno določena glede na eno samo RPS, in sicer tisto, ki se v drugotnem pomenu, nastale po menjavi dela s celoto ali celote z delom, pomensko osamosvoji. Lahko torej rečemo, da je pri sinekdohi pomen mogoče zapisati kot $P' = UPS_1/RPS$, po definiciji torej vedno $x = 1$. – Lahko povzamemo: sinekdoha ohranja število in vrsto pomenskih sestavin znotraj obeh pomenov – izhodiščnega in prenesenega – spreminja pa se hierarhičnost njunih vlog.

4.1.2.2 Metonimija je zelo pogost način tudi zapolnjevanja poimenovalne praznine (katahreze) in ne samo stilistike, se pravi, da gre za pomembno poimenovalno možnost. Pri pomenu, ki je nastal po metonimični poti, je sicer predvidljivost obnašanja pomenskih sestavin glede na motivirajoči pomen manjša kot pri sinekdohi, vendar pa je njihova dinamika v tolikšni meri predvidljiva, da je mogoče prepoznavati določene zakonitosti in na podlagi tega govoriti o predvidljivosti pomenov. Načeloma velja, da v metonimični pomen vstopa nova UPS, celotni motivirajoči pomen (vse pomenske sestavine) pa se ohrani na ravni pomenske razločevalnosti, razločevalnih pomenskih sestavin (RPS), npr. *glina* (1) usedlina, RPS uporabljena v lončarstvu, kiparstvu [...], npr. *gnesti glino*, (2) UPS izdelek, RPS iz gline (1), npr. *razstava gline*.

4.1.2.3 Leksikaliziran metaforični pomen ima načeloma vlogo zapolnitve katahreze; to velja dosledno za terminološko metaforo. Povezovalni element je zlasti pri leksikaliziranih metaforah razviden, asociacija med motivirajočim in motiviranim (metaforičnim) pomenom leksema je lahko celo pomenskosestavinska, ali pa se mora opomeniti v metaforičnem (motiviranem) pomenu. Sicer pa leksikaliziranost metafore omogoča na ravni UPS vsaj do določene mere predvideti obnašanje pomenskih sestavin motivirajočega denotata glede na motivirani. Metaforični pomeni samostalnika izkazujeta dva tipa UPS:

- a) Metaforični (motivirani) pomen se giblje v pojmovnem polju, ki ga s svojo UPS določa motivirajoči pomen, npr. *cucek* 'majhen, zanikr pes' – metaforični (motivirani) pomen – *cucek* slabšalno 'pes (sploh)'; *čofniti* 'slišno, plosko pasti' – metaforični (motivirani) pomen slabšalno 'pasti (sploh)'. Metaforični pomen tega tipa posploši lastnosti motivirajočega pomena na celotni pojmovni svet, ki ga zajema UPS motivirajočega pomena, pri čemer pa je seveda metaforični pomen obvezno sestavljen tudi iz konotativnega dela, v konkretnem primeru *slabšalno*.
- b) Metaforični pomen je zunaj pojmovnega polja, ki ga s svojo UPS določa motivirajoči pomen, UPS motivirajočega pomena – UPS^1 – je vezan npr. na živalski svet, pojmovni svet metaforičnega (motiviranega) pomena – UPS^2 – je izvorno

vezan npr. na človeka. Klasični zgled metafore *Človek je volk* je možen, če pojem *človek* izpolnjuje npr. pogoj napadalnosti, torej *Napadalen človek je volk*. Metaforični pomen na tej prvi stopnji opravlja neke vrste poimenovalno vlogo za pojem *človeka*, ki (*rad*) *napada* podobno kot pri metaforizaciji tipa (a) izhodiščni pojem, npr. *cucek*, opravlja poimenovalno vlogo za pojem *majhen*, *zanikrn pes*; v primeru *volk* za 'napadalen človek' imamo opraviti s t. i. specificirajočo metaforo. – V morebitni naslednji stopnji metaforizacije se oblikuje tip metafore, ki ga poznamo iz skupine (a); gre torej za prehod k posplošujoči metafori tip (*Vsak*) *človek je volk/Vsi ljudje so volkovi*. Tovrstna drugostopenjska metafora ima seveda samo stilno vlogo.

5 Dinamika pomenskih sestavin ne igra temeljne vloge samo pri nastajanju večpomenskosti istega leksema, njegove iste izrazne podobe, ampak vzpostavlja tudi medleksemska tako izrazna kot pomenska razmerja.

Na pomenski ravni gre za medleksemsko pomensko enakost, razmerje je sopomensko (sinonimno), pomensko podobnost, razmerje je nad- oz. podpomensko (hiper-/hiponimno), in vzporedno podpomensko (kohiponimno). Razmerje pomenske različnosti izhaja iz protipomenskosti (antonimije) in raznopomenskosti (heteronimije).

Na izrazni (formalni) ravni vstopajo leksemi v razmerje popolne izrazne prekrivnosti – enakoizraznosti (homonimije) ali delne izrazne prekrivnosti, izrazne podobnosti (paronimije).

5.1 Bistvo leksikalne sopomenskosti temelji na spoznanju, da je isti denotat poimenovan različno. Če torej gre pri sopomenskosti za referenco različnih izrazov z istim denotatom, mora za sopomenke veljati besedilna zamenjavnost, ne da bi bila pri tem kršena tista vrsta obvestilnosti, ki je vezana na denotativni pomen: stavek *To je kokoš* implicira stavek *To je kura*. Torej obojestranska vsebovanost stavkov z enako zgradbo, vendar pa različnima leksemoma v istem skladenjskem položaju lahko služi kot dokaz sopomenskosti; obojestranska vsebovanost stavkov omogoča tudi enako vrednost stavkov kot *Vsaka kokoš je kura* in *Vsaka kura je kokoš*.

Funkcija sopomenskosti v jeziku je utemeljena s tako rekoč obveznim konotativnim in ev. pragmatičnim vidikom: v sopomenskem paru ali nizu ostaja načeloma le ena sopomenka vezana samo na denotativnost, vse druge pa izkazujejo različne dodatne (konotativne, pragmatične) pomene: *gozd* (1) – nar. *boršt* – pesn. *gaj* – nar. *gošča* – redkeje *hosta* – star. *lesovje* – knjiž. *les* – knjiž. *log* – knjiž. *loza* – nar. *šuma*. Zato lahko rečemo, da sopomenskost omogoča izražanje lastnega videnja oz. razumevanja sveta in razmerij v njem; v veliki večini primerov je pojmovna obogatitev doživljanja sveta. Kot taka je pomembna slogovna možnost, učinkovita znotraj vseh sporočanjskih položajev in področij, razen seveda v znanstvenem jeziku. Definijska lastnost terminologije je obvestilnost; konotativnost, ki osmišlja sopomenskost, je v terminologiji motnja.

5.2 Poleg sopomenskosti je protipomenskost (antonimija) temeljno medleksemsko pomensko razmerje. Z logičnega vidika jo lahko opredelimo kot medleksemsko

pomensko nasprotnost (kontrarnost) in (dopolnjevalno) protislovnost (kontradiktornost). Za razliko od sopomenskosti se protipomenskost pojavlja lahko le v parih.

Predstavljena tipologija protipomenskih parov je skladenjskofunkcijska – temelji predvsem na možnosti njihovega vplivanja na aktantske vloge znotraj stavčne povedi:

- a) Zamenjavne ali konverzivne protipomenke vplivajo na spremembo aktantantskih vlog, npr. *dati – dobiti, prodati – kupiti, prejeti – izročiti* ipd., torej *Kdo da komu kaj* (vršilec dejanja – prvi aktant, prejemnik – drugi aktant, in sredstvo – tretji aktant); omenjeni stavek implicira stavek *Kdo dobi kaj od koga* s spremenjenimi aktantskimi vlogami v smislu *Kdo da kaj komu*. Zamenjavnost je značilna tudi za nekatere druge protipomenske pare, npr. stopnjevanih pridevnikov kot *X je toplejši od Y*, se pravi, da je *Y hladnejši od X* ipd.
- b) Dopolnjevalnost (komplementarnost) je lastnost protipomenskih parov, določena z ločnim veznikom *ali*, npr. *moški ali ženska, zunaj ali notri, tu ali tam*; torej *Če je moški, ni ženska, Če je zunaj, ni notri in Če je tu, ni tam*. Lahko rečemo, da je dopolnjevalno protipomenskost vedno mogoče označiti kot dvoelementno množico z ločnim razmerjem med elementoma.
- c) Skrajnostne (polarne) protipomenke določa prisotnost tretjega elementa kot srednje vrednosti med obema skrajnostma. Ta srednja vrednost je tudi temeljna orientacijska točka za določanje razsežnosti protipomenskega para: kaj je veliko glede na povprečje in majhno glede na poprečje: *Če nekaj ni veliko, še ni nujno majhno (lahko je tudi srednje) in če nekaj ni majhno, še ni nujno veliko (lahko je tudi srednje)*. Skrajnostna protipomenskost je torej vedno trielementna množica, sestavljena iz obeh skrajnostnih protipomenk srednje vrednosti.
- c₁) Skrajnostna protipomenskost je definicijska lastnost mernih pridevnikov (podskupine lastnostnih); merljiva razsežnost je vezana na prostor, tip *dolg – kratek*, podtip *težek – lahek*, in čas, tip *mlad – star*, za izražanje mere pa se »nevtalizira« tisti pridevnik iz protipomenskega para, ki v izhodišču pomeni presežno lastnost glede na povprečje. V smislu protipomenskosti »nevtalizirani« pridevniki so določeni s sposobnostjo tvorbe tipične pridevniške besedne zveze kot *dolg (dva centimetra/nekaj metrov), težek pet/nekaj kilogramov; star (en mesec/sto, nekaj let)*. Da pri tako uporabljenih pridevnikih ne gre več za protipomenskost, dokazuje možnost uporabe dopolnjevalnega vprašanja kot *Koliko je star kdo/kaj?*
- č) Stopnjevalna (gradualna) protipomenskost je implicitna lastnost skrajnostne (polarne) protipomenskosti. Gre za hkratno in vzporedno leksikalno premikanje po skali ene in druge protipomenke proti srednji vrednosti. Pojem leksikalnega premikanja pomeni leksikaliziranost vsake stopnje gibanja proti srednji vrednosti od ene in druge protipomenke, npr. *vrel – vroč – topel – (srednji) – hladen – mrzel – leden*. Zanikati leksem na katerikoli stopnji pomeni hkrati odpreti možnost za veljavnost katerekoli druge vrednosti, npr. *Če voda ni vroča, je (lahko) vrela/topla/(srednja)/hladna/mrzla/ledena*, vendar z manjšo verjetnostjo skrajnostnega preskakovanja: *Če voda ni vrela, je težko verjeti, da je ledena*.

d) Tudi pri usmerjeni oz. vektorski protipomenskosti lahko govorimo o trielementni množici, čeprav je t. i. srednja vrednost zakrita. Gre za primere, ko je uresničitev enega dejanja pogojena z uresničitvijo drugega, npr. *priti* pogojuje *oditi*, *zapreti* – *odpreti*, tudi *roditi* – *umreti*, skratka med protipomenkama gre za neke vrste vzročno-posledično razmerje: *Če ne prideš, ne moreš oditi* ipd.

6 K izraznim medleksemskim razmerjem sodita enakoizraznost (homonimija) in izrazna podobnost (paronimija).

Razmerje enakoizraznosti temelji na prekrivnost izraza leksema z izrazom drugega leksema, število pomenov ne igra pri tem nobene vloge. Enakoizraznost torej ne nastaja iz potreb govora (besedila) kot vse medpomenske in na pomenu temelječe medleksemске povezave; gre za jezikovnosistemski pojav, nastal bolj ali manj naključno tako po sinhroni kot diahroni poti.

Razmerje enakoizraznosti v jeziku pa je mogoče le med slovničnokategorialno povezanimi leksemi, kjer je izhodiščna delitev besednovrstna, ob njej pa je mogoče upoštevati še druge kategorialne lastnosti, npr. živost in človeškost, števnost, sklanjatev idr. Lastnostim jezikovnega znaka se tako pridružijo še kategorialne pomenske sestavine. S tem se število enakoizraznih parov oz. nizov v jeziku zmanjšuje.

Tako znotraj danega jezika kot tudi na medjezikovni ravni prihaja do enakoizraznosti sinhrono pa tudi diahrono (razvojno). Na ravni sinhronije (znotraj danega jezikovnega sistema) se pojavlja npr. v besedotvorju kot tip *glagolski* 'nanašajoč se na glagol' : *glagolski* 'nanašajoč se na glagolico', prevzemanja besed kot *boks* 'usnje iz goveje kože' : *boks* 'ločen ograjen prostor'; *doga* 'deščica [...]' : *doga* 'hišni pes [...]'. V primeru diahronije je enakoizraznost posledica jezikovnega razvoja, npr. *žerjav* 'ptica [...]' : *žerjav* 'naprava, stroj'.

7 Razmerja temeljnih pomenskih enot jezika, pomenskih sestavin, ki se začnejo prepletati v njegovem slovarskem segmentu, so odvisnostna tako na ravni definicije pomena, pomenskih povezav večpomenskega leksema kot med pomeni posameznih leksemov. Potrjujejo spoznanje o neodtujljivosti slovarja in slovnice, poimenovalnega in urejevalnega načela jezika – odprte, žive dinamike jezikovnega sistema.

LITERATURA

Ada VIDOVIČ MUHA, 2013: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Razprave FF).

SUMMARY

A lexeme is a unit of the linguistic system determined by naming a lexical denotatum—that is, a virtual set of like objects. Categorial and denotative meanings are obligatory; however, a connotative meaning is linked to special stylistic circumstances. The categorial lexical meaning, which is grammatical, comes from the syntactic (sentence element) role of the lexeme, thus relativizing word classes.

The denotative meaning of endogenous lexemes is defined by a collection of semantic features (semes) that are syntactically hierarchical and predictable in number and meaning. Semantic components are embedded in the syntagmatic and paradigmatic aspect of the lexical meaning. As such, they have several functions:

- a) They distinguish common nouns from proper nouns and set phrases from free word groups (e.g., *rdeča mravlja* ‘a red ant’ versus *rdeča bluza* ‘a red blouse’);
- b) As lexical semantic units, they determine the identification and, to a large extent, the predictability of the types of semantic diversity;
- c) They are the bearers of inter-lexeme semantic and expressive relations—synonymy, co-hyponymy—and bearers of semantic differences—antonymy, heteronymy. It is important to stress the interlinguistic level, where the semantic features objectify the concept of calque formation: the essence of this phenomenon is the preservation of the selection and hierarchy of the semantic features in the source language—e.g., *Wortschatz* – *besedni zaklad* lit. ‘word treasure’ vs. *besedišče* ‘vocabulary’ or *Hochofen* – *visoka peč* lit. ‘high furnace’ vs. *plavž* ‘blast furnace’.

Categorial and denotative meanings are obligatory—that is, defining properties of a lexeme.